Cosmos Multidisciplinary Research E-Journal Online Available at www.cmrj.in
Recognized International Peer Reviewed Journal Impact Factor 4.94 ISSN No. 2456-1665

कौटिल्य : राज्यशास्त्र, राजकारण व नैतिकता या संबंधी विचार

फड तिरुपती निवृत्तीराव
संशोधक विद्यार्थी,
पीपल्स कॉलेज नांदेड

प्रस्तावना:

कौटिल्याचा काळ इसवीसन पूर्व चौथे शतक समजला जातो. कौटिल्य चंद्रगुप्त मौर्याचा गुरू आणि प्रधानमंत्री होता. चंद्रगुप्त मौर्याचा कालखंड हा ३२५ ते इ. पू. २७६ हा होता. त्यावरून कौटिल्याचा काळ इ. पू. ४ थे किंवा ३ रे शतक होता. काही अभ्यासक चंद्रगुप्ताचा काळ इ. पू. ३२१ ते इ. पू. २९८ मानतात. नंदराजाचा पराभव करून चंद्रगुप्त गादीवर आला आणि त्यासाठी कौटिल्याची त्याला मदत झाली. म्हणूनच कौटिल्य चंद्रगुप्ताचा प्रधानमंत्री होता तरी देखील कौटिल्याचा काळ इ. पू. ४ थे ते इ. पू. ३ रे शतक हा होता. व्हि. ए. स्मिथ या पाश्चात्य इतिहासकाराने म्हटले की, चंद्रगुप्त मौर्याचे राज्य हे असाधारण क्षमता असणाऱ्या ब्राह्मणप्रधान मंत्री कौटिल्यामुळे पुढेआले. विष्णू पुराणात उल्लेख होता, “नंद आणि त्याची ९ पुत्र १०० वर्षे राज्य करतील नंतर कौटिल्य नावाचा ब्राह्मण नंदाचे राज्य नष्ट करेल. कौटिल्याची वेगवेगळी नावे आहेत १) कौटिल्य २) विष्णुगुप्त ३) आर्य चाणक्य. कौटिल्य हे उपनाव गोत्रज नाव असावे. कुटल गोत्रावरून कौटिल्य असे केशवस्वामी यांनी नमूद केले आहे. संस्कृतमध्ये अन्नाला कुट म्हटले जाते. अन्नाने भरलेले पात्र म्हणजे कुटल होय. ज्या ब्राह्मण कुटुंबात वर्षभराकरिता अन्न संग्रहित केले जाते त्या ब्राह्मण कुटुंबात त्याचा जन्म झाला म्हणून कौटिल्य हे नाव ठेवले असावे.

चंद्रगुप्ताला कुटिल डावपेच शिकवून मगधची गादी मिळवण्याची कृती करण्यास प्रवृत्त केले म्हणून कौटिल्य होय. कौटिल्याचे अर्थशास्त्र (322-298) इ.पू हा आंतरराष्ट्रीय संबंध, बुद्धिमत्ता आणि सुशासनाच्या सर्व पैलूंवर एक उत्कृष्ट आणि व्यापक ग्रंथ आहे. त्याचा राजा हा जगविजेता व्हावा अशी त्याची नेहमीच इच्छा होती आणि म्हणूनच हा मास्टरमाईंड मुख्य मार्गदर्शक आणि मंत्री होता ज्याने भारताचे पहिले सम्राट चंद्रगुप्त मौर्य यांना आपले राज्य संपूर्ण भारत आणि पलीकडे अफगाणिस्तानपर्यंत विस्तारण्यास मदत केली. त्यांनी प्रसारित केलेल्या राज्यशास्त्राला 'राजाधर्म' (राजाचे धार्मिकता) आणि 'नीतीशास्त्र' (नैतिकतेचे विज्ञान) असे संबोधले गेले आणि राज्याच्या अंतर्गत आणि बाहय धोरणाचे वैशिष्ट्य म्हणून आचारसंहिता होती. प्रस्तुत प्रकल्प कौटिल्याने दिलेल्या सर्वात महत्वाच्या सिद्धांतांपैकी एक विश्लेषण आहे, जे मंडला सिद्धांत आहे, जे आंतरराज्यीय संबंध आणि त्या काळातील परराष्ट्र धोरणांशी संबंधित आहे. कौटिल्य नेहमी दोन दृष्टिकोनातून राहिला की दोन शेजारच्या राज्यांमध्ये सुसंवादी संबंध असू शकतात. त्याची मुत्सद्देगिरी हे दीर्घकालीन युद्धात वापरले

जाणारे दुसरे शस्त्र होते जे नेहमी घडत असते किंवा त्याचे नियोजन केले जात असे. परंतु तरीही, त्याचे विश्लेषण आकर्षक आणि दूरगामी आहेत, जसे की त्याच्या राजाला जागतिक विजेता बनवण्याची त्याची इच्छा (येथे, एखाद्याने हे समजून घेणे आवश्यक आहे की कौटिल्याच्या जगाने त्याचा अर्थ असा होता की प्राचीन भूमीवर ज्या भूमीवर विश्वास होता त्या भूमीवर विजय मिळवायचा होता. भारताच्या सीमा. दुसऱ्या शब्दांत, हिमालयाने हिंदी महासागरापर्यंत आणि अरबी समुद्रापासून बंगालच्या उपसागरापर्यंत उत्तरेला लागून असलेली जमीन.) कोणती राज्ये नैसर्गिक सहयोगी आहेत आणि कोणती अपरिहार्य शत्रू आहेत याचे त्याचे मूल्यमापन,

कौटिल्याचे राज्यशास्त्र व राज्यविषयक विचार

कौटिल्याने आन्विक्षकी म्हणजे १) तत्त्वज्ञान २) वेद -ऋग्वेद, सामवेद यजुर्वेद ३) वार्ता - अर्थशास्त्र यात कृषी, वने, पशुपालन, खाणी, उद्योग, वाहातूक, व्यापार, मजुरी, सामाजिक सुरक्षा व महसूल असे अनेक विषय त्यात अंतर्भूत होते. ४) दंडनीती म्हणजे राज्यशास्त्र यामध्ये कायदा सुव्यवस्थेचा प्रशासनाचा अंतर्भाव होता. कौटिल्याने राज्यशास्त्राला म्हणजे दंडनीतीला सर्वोच्च स्थान दिले आहे. त्यात प्रशासन अंतर्भूत आहे. दंड्नीतीचे अस्तित्व आणि विकास यावर इतर शास्त्रे अवलंबून आहेत असे तो म्हणतो. राज्याच्या निर्मितीसंबंधी मत्स्यन्याय स्थितीत देवाने मनूला राजा म्हणून पाठवले अशी परंपरागत राज्यानिर्मितीची उत्पत्ती कौटिल्याने दिली आहे. शासन प्रकारात तो राजेशाहीचा समर्थक आहे. मात्र ती गुणी आणि शूर प्रजाहितदक्ष राजाची राजेशाही आहे. गणराज्य ही लयाला जाण्याचा तो काळ होता. राज्याचा मुख्य पाया इहलोकीचे आणि परलोकीचे सुख आहे असे मानतात.

राज्याने धर्म आणि नीती यांच्याकडून उद्दिष्टे प्राप्त केली आहेत. वर्णव्यवस्था स्वीकारली आहे. सिद्धांत कौटिल्याने सहाव्या अधिकरणामध्ये मांडला आहे. त्या सप्तांगाचे अर्थशास्त्रातीलराज्याचा सप्तांग १)स्वामी-स्वामी सार्वभौम व्यक्ती किंवा राजा. तो राज्याचा प्रमुख, प्रशासनिक सर्वेसर्वा असतो.स्वामी या घटकाशिवाय राज्य होऊ शकत नाही. त्याच्याशी सर्व लोक एकनिष्ठ असतात. तो कुणालाही जबाबदार नसतो. एखादा सरंजामी प्रमुख अशीकौटिल्याची धारणा नव्हती. कर्तव्यतत्पर नसणारा राजा दुखी होईल. दुर्गुणी पुत्राची राजाने गय करू नये. मात्र सद्गुणी राजपुत्राला योग्य मादिर्शन व शिक्षण देणे राजाचे कर्तव्य आहे. राजाने धर्माची प्रतिष्ठापना करावी पण लोकांनी कामधाम सोडून धर्माचरणात वेळ घालवू नये याची काळजी घ्यावी. कुटुंबसंस्थेची काळजी घ्यावी. गरीब, गर्भवती स्त्रिया, त्यांची अपत्ये,वृद्ध, मानसिक दुर्बल, असाहाय्य, निराधर मुले यांना त्याने साहाय्य करावे.

२) अगत्य (मंत्री) सर्व कार्याचा उगम अमात्त्यापासून होतो. प्रजेच्या कार्याची फलता अमात्त्यावर अवलंबून असते. राज्यकारभारत मदत करणारे उच्च अधिकारी, सल्लागार हे उच्च कुळात जन्मलेले, एकनिष्ठ, जबाबदार तसेच स्थानिक असावेत.मंत्रिपरिषद जरी औपचारिक प्रातिनिधिक नव्हती तरी जनमताचे प्रतिबिंब त्यांच्या कार्यात पडावे. संख्या

अनिश्चित ठेवली आहे. मंत्रिपरिषद व मंत्रिमंडळ अशा देन रचनांमध्ये वरिष्ठ दर्जाचे अमात्त्य म्हणजे मंत्रिमंडळ होय. दोहोंच्या कार्यातील फरक स्पष्ट नसला तरी मंत्रिमंडळाचा सल्ला राजावर बंधनकारक तर मंत्रिपरिषदेवर बंधनकारक नाही असे दिसते.

या दोन मंडळांचा समावेश असणाऱ्या विस्तृत कार्यकारी मंडळाची राज्याच्या सुशासनासाठी कौटिल्याला गरजेची वाटते. अमात्त्याची कामे १) परचक्रापासून राज्याचे रक्षण २) आपत्तीचे निवारण ३) ओसाड प्रदेश सुपीक करणे ४) प्रजेकडून कर वसुली ५) गुणी लोकांना पारितोषके ६) गुप्तहेरांची परीक्षा. सर्वसाधारणपणे आठ मंत्री कार्यकारी मंडळाचे इतर सभासद हे वेगवेगळ्या विभागाचे प्रमुख म्हणून काम पाहातील. अशा एकूण १८ विभागप्रमुखांचा उल्लेख केला आहे. ते प्रमुख असे महामंत्री, पुरोहित, सेनापती, युवराज, द्वौवारिक (राजधानीचे संरक्षण करणारा) अन्तर्वथिक (जनानखान्याचा प्रमुख), प्रशाक्ता(मॅजिस्ट्रेट), समाहर्ता (वसुली गोळा करणारा), सन्निधाता प्रद्वेष्टा (जमाखर्च तपासणारा),नायक पौर (शहरप्रमुख), व्यावहारिक कर्मातिक, मंत्रिपरिषद अध्यक्ष दण्डपाल, दुर्गपाल या आठ प्रमुखांसह राज्यकारभाराच्या एकूण २८ खात्यांची योजना कौटिल्याने दिली आहे. ती खाती अशी, जमाबंदी, खजिना, जमाखर्च लेख, कोष, खाणी, सुवर्णनियंत्रण,कच्चामाल, व्यापार, जंगल, शस्त्रागार, वजनेमापे, वेळ नियंत्रण, जकात, कापड, राजाच्या जमिनीची देखभाल, दारू, मांस, वेश्या, समुद्रकिनारा देखरेख, गाई गुरे. देखरेख, अश्वदल, गजदल, रथदल, पायदळ, पोलिस व परवाना, ग्रामीण विभाग,निरुपयोगी जमीन,सर्वसामान्य सेना.मंत्रिमंडळ गुप्त पद्धतीने काम करीत असे.

३) मित्र (मित्रराज्य) - राज्य टिकून ठेवणे व विकसित करणे यासाठी मित्र राज्य गरजेचे आहे असे कौटिल्याला वाटते. सहजमित्र आणि कृत्रिम मित्र अशा दोन प्रकारच्या राज्यांची तो कल्पना करतो. सहज मित्र म्हणजे पिढ्यानुपिढ्या ज्याची मैत्री टिकून आहे व ज्याचा भू प्रदेश शेजारी आहे असा मित्र होय. कृत्रिम मित्र म्हणजे राजाला त्याचे, त्याच्या संपत्तीचे रक्षण करण्याच्या दृष्टीने लाभदायक ठरणारा मित्र होय. सहज मित्राला त्याने प्राधान्य दिले आहे. मित्राची संकल्पना नैतिकतेवर आधारलेली आहे. स्वार्थी, प्रजेशी एकनिष्ठ नसणारा, सुखलोलूप, नपुंसक, चारित्र्यहीन यांना शत्रू मानावे. कदाचित कौटिल्याने येथे मित्र राज्य आणि मित्र व्यक्ती दोहांचा विचार मांडत असावा. मित्र राज्यावर मैत्री कायम ठेवावी हे जसे कौटिल्य सांगतो तसेच मित्रावर प्रभाव पाडण्यासाठी राज्याचे सैन्य दळ बळकट असणे जरुरीचे आहे हे सांगण्यास विसरत नाही.

४) कोष - स्वयंपूर्ण आणि स्वावलंबी राज्यासाठी लागणारा खर्च भरून काढण्यासाठी कोष गरजेचा आहे. लोकांच्या आणि राज्याचा आर्थिक विकास संपन्न कोषाशिवाय होऊ शकणार नाही. सोने, चांदी, अन्य मौल्यवान धातुंचा कोषात अंतर्भाव होतो. त्यातून अडचणींना तोंड देता येईल, संकटावर मात करता येईल.

शेती व उद्योगांच्या उत्पादनात वाढ, व्यापाराची भरभराट, कोष वृद्धीसाठी करावी लागेल. संरक्षणासाठी लागणारे सैन्य पोसण्यासाठी कोष आवश्यक आहे. कौटिल्याने राज कोषाला शक्ती स्थान मानले आहे. कोषामध्ये जनतेचे योगदान असले पाहिजे. अन्न धान्याचा सहाव्या हिस्सा, व्यापाराचा दहावा हिस्सा आणि लोकांकडून वसूल होणारा कर यातून कोष वाढवावा. कोषागाराची रचना विहिरीत जागा करून कशी केली जावी याचा तपशील विचार कौटिल्याने केला होता. कोषाध्यक्षाने, त्याच्या सहायकाने कोषाचा नाश केला दुरुपयोग केला, तर कठोर शिक्षेची शिफारसही त्याने केली आहे. गैरमार्गाने पैसे मिळणाऱ्या अनेक प्रकारांचा व त्यासाठी असणाऱ्या शिक्षांचा तपशील अर्थशास्त्रात वाचावयास मिळतो

५) जनपद - जनपद किंवा राष्ट्र म्हणजे राज्याची भूमी आणि लोक होय. कौटिल्याने रान्याचा अर्थ प्रथमच निश्चितपणे मांडला. त्याच्या मते कोणत्याही प्रदेशाला तो पर्यंत राज्य म्हणता येणार नाही की, जोपर्यंत तेथे श्रेष्ठी सत्तेच्या माध्यमातून जनतेवर नियंत्रण प्रस्थापित होणार नाही. विशिष्ट प्रदेशातील वास्तव्यास प्रजेचा जनपदाशी, भूमीशी संबंध असतो. राज्याची भूमी सुपीक असावी. राज्याच्या नगरांभोवती खंदक असावे. सरंक्षणासाठी तटबंदी केली जावी. ग्रामीण जनतेचा विकास करणे सुख मिळवून देणे हे राज्याचे कर्तव्य आहे. किल्ले, कोष, सैनिक, शेती, व्यापार, शौर्य, दक्षता, समृद्धी या सगळ्यांचा उगम जनपदापासून म्हणजे प्रजाजनापासून होतो. राज्याची लोकवस्ती समृद्धी निर्माण करेल अशी असावी लढाउ लोक अधिक असावे.

६) दुर्ग - दुर्ग या शब्दामध्ये गड किंवा किल्ला हा अर्थ जसा अभिप्रेत आहे, त्याचप्रमाणे संरक्षित असे राजधानीचे केंद्र हा अर्थदेखील त्यात आहे. दुर्ग राज्याचे वास्तव्याचे ठिकाण आहे. पर्वतदुर्ग, धान्ववदुर्ग, औदिक दुर्ग, वनदुर्ग असे दुर्गाचे चार प्रकार कौटिल्याने दिले आहे. सभोवताली पर्वत असणारा दुर्ग म्हणजे पर्वत दुर्ग, वाळवंटाभोवतीचा धान्वतदुर्ग, वनराईतील नवदुर्ग, पाण्याने वेढलेला औदिक दुर्ग असे हे चार प्रकारचे दुर्ग राज्याच्या आणि राजाचाही तसेच कोषाचे संरक्षणा करीत असतात. दुर्गात वसती असते व त्यात विविध जातींचे लोक असतात. कौटिल्याने दुर्गाच्या रचनेचा सखोल विचार केला होता. त्यात खंदक, त्यांची लांबी रुंदी, किल्ल्याचा तट, फेरी घालण्याची वाट, आतला वाडा त्याचे खांब, खांबाचे मोजमाप असे बारीकसारीक तपशील पुरवले आहेत. सरहद्दीवर निसर्गाने अनुकूल जागी दुर्गाची स्थापना करावी, बेटावर पाण्याच्या ओढीने जलदुर्ग बनलेला असावा. शत्रूच्या आक्रमणापासून संरक्षण व्हावे यासाठी दुर्ग असावेत.

७) सैन्य किंवा बळ - बळ म्हणजे राज्याचे खडे सैन्य होय. त्यामुळे राज्य टिकून राहाते. सहा प्रकारच्या दलांचा कौटिल्य उल्लेख करतो १) आनुवांशिक २) भाडोत्री ३) प्रमंडळाचे लढाऊ सैनिक ४) मित्रराज्याचे सैन्य ५) शत्रूचे सैन्य ६) जंगली टोळ्याचे सैनिक .या सहा प्रकारात अनुवांशिक सैन्य प्रकारात आदर्श मानून कौटिल्य प्राधान्य देतो.

कौटिल्याचे परराष्ट्रधोरण व राज्याराज्यातील संबंधांविषयी विचार

राज्याराज्यातील संबंधांबाबत तसेच परराष्ट्र धोरणाविषयी कौटिल्याने जे सिद्धांत मांडले ते मंडल सिद्धांत व षठगुण्य सिद्धांत म्हणून ओळखले जातात. अर्थशास्त्र ग्रंथात राज्याने दुसऱ्याचा भूप्रदेश हस्तगत करायचा, आपल्या राज्याचा विस्तार करायचा, त्याचे प्रभाव क्षेत्र वाढवायचे, यासंबंधीचे तत्त्वज्ञान विशद केले आहे. राज्याची अंतर्गत आणि बाह्य सुरक्षितता दोहोंना कौटिल्याने महत्त्वाचे स्थान दिले आहे.

अ) षढगुण्य सिद्धांत

हा सिद्धांत अर्थशास्त्राच्या सातव्या अधिकरणात दिला आहे. कौटिल्याच्या मते, राज्याचे परराष्ट्र संबंध ६ प्रकारचे असू शकतात. या प्रकारांचे खालीलप्रमाणे त्याने वर्णन केले आहे.

१) संधी किंवा तह

संधी म्हणजे काही अटींच्या आधारे दोन राज्यांचे संबंध. आपल्याच दर्जाच्या किंवा अधिक शक्तिवान देशांशी राजाने संधी करावी. सामायिकन शत्रूराज्याच्या वेगवेगळ्या भागांवर हल्ला करण्यासंबंधीच्या दोन राज्यांमध्ये संधी केली जावी. तिला स्थळ आधारे संधी म्हणतात. दोन राज्यांमध्ये एकाने इतके दिवस तर दुसऱ्या इतके दिवस शत्रुशी युद्ध करण्याबाबतच्या संधीला कायवांछिय संधी म्हणतात. तसेच कार्य व विकास मैत्री आधारे संधी प्रकारही कौटिल्याने दिले आहेत.

२) युद्ध दोन राज्यात शत्रुप्रमाणे युद्धाचे संबंध होय.

एखाद्या राज्याने दुसऱ्या राज्याशी वैर केव्हा पत्करावे, हे कौटिल्य येथे सांगतो. आपले सैन्य सामर्थ्य अधिक त्या राज्याचे कमी, त्याच्या राज्यात गोंधळाची स्थिती आहे, दुसऱ्या एखाद्या शत्रून त्याच्यावर हल्ला चढवला आहे, आपले राज्य मात्र भक्कम आहे, अशा स्थिती युद्ध ओढवून घ्यावे. समान दर्जाच्या राजांशी तहाचे बोलणे करावे.लष्करी हालचाल म्हणतात. वैरभाव धरून जो राजा स्वस्थ बसला आहे त्याच्यावर

३) लष्करी हालचाल

प्रत्यक्ष शत्रू पक्षावर चाल करून जाणे यास यान किंवा लष्करी हालचाल म्हणतात. वैरभाव धरून राजा स्वस्थ बसाला आहे त्याच्यावर बलवान राजाने स्वारी करावी. ज्या राज्यात राजा संकटात गुरफटला आहे, प्रजाहीसंकटांना कंटाळली आहे, राजाच्या जुलमाने गांजली आहे, राजावर असंतुष्ट आहे,अशा राज्यांवर स्वारी करावी, असे कौटिल्य सुचवतो. शत्रूच्या देशात पूर, रोग, दुष्काळ यांनी प्रजा त्रासली आहे, अशा राज्यावर स्वारी करावी. बलाढ्य शत्रू आणि बलहीन शत्रू यामध्ये आधी बलहीन शत्रूवर आक्रमण करावे. एक राजा धर्मनिष्ठ, न्यायनिष्ठ आहे परंतु अडचणीत आहे व दुसरा अधर्मी, अन्यायी आहे. प्रजेची त्याच्यावर प्रीती नाही, अशा दोनमधून अधर्मी राजावर आधी स्वारी करावी.

४) तटस्थता

राजाने तटस्थ केव्हा राहावे दोन राज्यातील संबंध उदासीनतेचे केव्हा असणे योग्य आहे याबाबत कौटिल्याचे सूत्र एकच आहे. आपल्या राज्याचा फायदा व्हावा तर दुसऱ्या राज्याचे नुकसान व्हावे. दुसरा राजा श्रेष्ठ असेल तर मैत्री,कनिष्ठ दुबळा असेल तर चढाई आणि जेव्हा अशी स्थिती असेल की दुसरा मला मारण्यास, हरवण्यास समर्थ नाही व मी त्याला मारण्यास, हरवण्याची क्षमता धरून नाही, अशा स्थितीत तटस्थतेचा स्वीकार करावा. तटस्थतेमध्ये राजाने वैरनिवृत्ती, शांतीवृत्ती स्वीकारावी.

५) समर्पण

षडगुण दर्शनात कौटिल्य समर्पणाला पाचवे स्थान देतो. समर्पण म्हणजे शक्तिशाली राजाला शरण जाणे होय. पराजीत राजाने शक्तिशाली राजाशी नम्रतेचे समर्पणाचे वर्तन करावे. दोन बलाढ्य राजांच्यामध्ये सापडलेल्या राजाने हे पाहावे की आपले संरक्षण कोण करेल कोणाच्या ठिकाणी संरक्षणाचे सामर्थ्य आहे त्या राजाला त्याने समर्पण करावे. न्यायी राजास शरण जावे. शत्रूची भीती वाटत असेल तेव्हाही शरण जावे.

६) दवैधीभाव किंवा दुहेरी धोरण

दुहेरी धोरण म्हणजे संधी किंवा तह आणि युद्ध या दोहोंचा अवलंब म्हणजे दुहेरी धोरण होय. एकाचवेळी बलशाली राजाबरोबरही संधी तर दुर्बल राजाबरोबर युद्ध करावे, असे कौटिल्य शिकवतो. दुहेरी धोरण स्वीकारल्याने नुकसान न होता राजा स्वतचा फायदा करू शकतो. अशा रितीने राज्याराज्यातील संबंधाबाबत कौटिल्य विवेचन करतो. परराष्ट्र धोरणांबाबतही त्याने असाच विश्लेषणात्मक विचार मांडला आहे.

ब) राज्याचा मंडळ सिद्धांत

परराष्ट्र धोरणाबाबत दृष्टी असणारा कौटिल्य हा एकमेव प्राचीन भारतीय विचारवंत असावा. आरंभी कौटिल्याने परराष्ट्र धोरणाची गरज प्रतिपादन करताना कोणतेही राज्य एकाकी असू शकत नाही, इतर राज्यांशी त्याला संबंध प्रस्थापित करावेच लागतात, या वास्तवाकडे लक्ष वेधले आहे. राज्यांमध्ये स्पर्धा असते याकडे जाणीवपूर्वक बघितले पाहिजे. परराष्ट्र धोरणावाचून राज्य स्थिर अस्तित्व ठेवू शकत नाही. मंडळ सिद्धांतांची उभारणी ही एखादे राज्य विजिगिषु करण्याच्या म्हणजे विजयी करण्याच्या उद्दिष्टातून झालेली आहे. अशा राज्यानभोवती विस्तारामध्ये मंडळ सिद्धांत फिरतो. अर्थशास्त्राच्या सहाव्या अधिकरणात मंडळ सिद्धांत कौटिल्याने मांडला आहे. कौटिल्याने विजिगिषु राज्याच्या सभोवताली असणाऱ्या राज्यांच्या संच अशी कल्पना केली असून त्यांच्याशी विजिगिषु राज्याने कसे संबंध ठेवावे, हे परराष्ट्र धोरणात स्पष्ट केली आहे. सभोवताली शत्रुराज्य,मित्रराज्य, शत्रुमित्रराज्य, मित्र - मित्र राज्य आणि उदासीन राज्य अशा विविध प्रकारच्या राज्यांची शक्यता समोर ठेवली आहे. अशा विविध प्रकारच्या ७२ राज्यांचा त्याने प्रपंच मांडला आहे. परराष्ट्र धोरण कार्यवाहीत आणताना राजाने साम, दाम, दंड, भेद या साधनांचा अवलंब करावा, हे कौटिल्य सांगतो. विजिगिषु

Cosmos Multidisciplinary Research E-Journal Online Available at www.cmrj.in
Recognized International Peer Reviewed Journal Impact Factor 4.94 ISSN No. 2456-1665

राज्याच्या सीमेला लागून असलेली राज्ये ही स्वभावतःच शत्रू राज्य समजावी. शत्रू राज्याच्या पलीकडचे राज्य हे आपले मित्र राज्य समजावे कारण ते आपल्या शत्रू राज्याच्या पलीकडचे राज्य हे आपले मित्र होय. म्हणजे असे की,'क्ष' व 'य' ही शेजारी राज्ये धरल्यास 'क्ष' चे 'य' हे शत्रू राज्य 'य' च्या पलीकडे 'र' राज्य असल्यास 'य' चे ते शत्रू राज्य ठरेल. म्हणजे मित्र राज्य कारण शत्रूचे शत्रू राज्य होय. त्या पलीकडे 'ड' व त्याही पलीकडे 'इ' असे मित्र राष्ट्राचे वर्तुळ तयार होते. म्हणून या सिध्छांताला मंडळ सिध्दांत म्हणतात.

कौटिल्याचे राजकारण व नैतिकताच्या संबंधाचे विचार :-

कौटिल्याचे नैतिकतेशी असणाऱ्या राजकारणाच्या संबंधाचे क्षेत्र हे वादग्रस्त ठरले आहे. हे संबंध पूरक आहेत की विरोधाचे आहेत हे निश्चित सांगणे कठीण आहे. कौटिल्याने राजा व राज्याची उद्दिष्टे व कार्य यावरील विचार तपासले म्हणजे काही गोष्टींचा उलगडा होतो. राजा हा कर्तव्यदक्ष, लोकहीतांचा द्यास घेणारा असावा. निर्व्यसनी असावा, राजाने क्रोध, लोभ, काम, शिग्रकोप, बडेजाव या विकारांपासून सावध असावे. राज्यसंस्था स्थीर असावी, तिचा विकास व्हावा. राज्याच्या स्थैर्यावर धर्म अवलंबून आहे. येथपर्यंत कौटिल्य कुठेही धर्माच्या नैतिकतेच्या विरोधात नाही. कौटिल्याच्या सत्ताविषयक दृष्टीकोनही पाश्चात्य प्रमाणे सत्तेतून लाभ प्राप्त करून घेणे असा नव्हता. राजकारण म्हणजे सत्ता संपादण्याची कला अशी त्याची धारणा नाही. व्यक्तिगत स्वार्थाऐवजी कौटिल्याने नेहमीच व्यापक समाजहिताची कास धरली. मंत्री निवडतांना निष्ठा, सचोटी या गुणांची आवश्यकता प्रतिपादन केली. अरिस्टोटल प्रमाणे जनतेला चांगले जीवन देणारे राज्य कौतील्याला हवे होते. प्लेटोप्रमाने तो शिक्षित, सुसंस्कृत राज्यकर्त्याच्या शोधात होता. मात्र अंतर्गत संबंध असो वा राज्याराज्यातील संबंध असो कौटिल्याने राज्याचे हित, राज्याचा विस्तार, राज्याची भरभराट साधण्यासाठी जे मार्ग वापरण्याचे विचार मांडले आहेत त्यात नैतिक, अनैतिकतेचा तो विधिनिषेध करीत नाही.

लोकांच्या धार्मिक भावनांचा वापर करायचा तो सल्ला देतो. खोटे बोलणे, विश्वासघात करणे, विषप्रयोग त्याला गैर वाटत नाही. कट कारस्थान रचणे, खून करणे, समर्थनिय ठरवतो. प्रसंगी हिंसेचा, दगाफटका करण्याचीही तो तमा बाळगत नाही. दुसऱ्या राज्यावर आक्रमण करणे, तटस्थ राज्यावर हल्ला करणे, गुप्तचरांमार्फत खोट्या बातम्या पुरवणे यांच्या अवलंब करायची योजना तो सांगतो.

स्त्रिया, दारू, पैसा यांचा उपयोग करणे, संन्याशी, ज्योतिषी, अत्तर विकणारे याचा वेष घेऊन परराज्यातून माहिती प्राप्त करावी, असेही त्याला वाटते. राजा आणि मंत्री यांच्यात फूट पाडणे, शत्रू राज्य हस्तगत करण्यासाठी, हाही उपाय त्याला ग्राहय वाटतो. अर्थशास्त्रमधील हा भाग समोर ठेवून काही अभ्यासकांनी, पाश्चात्य आणि भारतीय, यांनी कौटील्याची तुलना इटालीतील राजकीय विचारवंत मॅकिव्हेनेली यांच्याशी केली व मॅकिव्हेनेलीप्रमाणे कौटिल्याने राज्यशास्त्र व नीतिशास्त्र यांची फारकत केली असा निष्कर्ष काढला. मात्र दोघांच्या दृष्टिकोनात मूलभूत फरक आहे.

कौटिल्याने राजकारणासाठी दांडनीती किंवा राजधर्म शब्द वापरले आहेत. हिंदू धर्म व वैभव यांना उच्चस्थान देणे हा त्याचा उद्देश होता. सामान्य जनता व नागरिक आपल्या कर्तव्यांपासुन कर्म करेल, जातीनुसार कामे करेल, तो स्वर्गात व पृथ्वीवरही सुखी जीवनाचा हक्कदार होईल असे अर्थशास्त्रात म्हटले आहे. थोडक्यात कौटिल्य जेव्हा ध्येय, नैतिकता, आदर्श यांना कवटाळले आहे. या उलट आपल्या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेचा विचार करतो तेव्हा मार्गांच्या, साधने व तंत्र यांच्याबाबत फारसा विधिनिषेध दाखवत नाही.

निष्कर्ष

कौटिल्य हा प्राचीन भारतातील मोठा राजकारणी होता. चतुर मुस्तद्दी होता. वरिष्ठ दर्जाचा परराष्ट्रनीती तज्ञ होता. शिवाय व्यवहारवादी विचारवंत होता. तो महान देशभक्त होता. एकसंध शक्तिशाली भारत निर्माण व्हावा ही त्याची तळमळ होती. मौर्य साम्राज्याची स्थापना आणि भरभराट यामागचा चतुर सूत्रधार कौटिल्याच होता. तो चोवीस वर्ष चंद्रगुप्ताचा यशस्वी प्रधानमंत्री होता. मगधचे राज्य जवळजवळ त्यानेच केले. पूर्वीसूरीच्या अर्थशास्त्रांचा सारांश आणि स्वतःचे भाष्य या ग्रंथात आढळते. देशांतर्गत राजकारणविषयक विचारांमध्ये नैतिकतेला जेवढे स्थान दिले तेवढे आंतरराज्यीय संबंधात दिल्याचे दिसते. राष्ट्रहित साध्य करण्याच्या प्रयत्नाने भल्याबुऱ्या सर्व मार्गांचा वापर अपरिहार्य ठरतो हा आजच्या काळातील अनुभव कौटिल्याने विशद केला आहे. त्यामुळे कौटिल्य हा वास्तववादी विचारवंत ठरला आहे.

कौटिल्याने दुहेरी निकष वापरले आहेत. प्राचीन ग्रीक विचारवंत अरिस्टॉटल याने ज्याप्रमाणे अनेक विषय हाताळले तसेच कौटिल्याने राजकारण, समाजकारण, अर्थकारण आणि प्रशासन या ज्ञानक्षेत्रातील अनेक विषय, उपविषयांवर विस्ताराने विचार मांडले आहेत. त्यात अपराध, त्यांना दिल्या जाणाऱ्या शिक्षा, व्यापाऱ्यांकडून केली जाणारी लबाडी आणि त्यापासून नागरिकांचे संरक्षण, सरकारी अधिकाऱ्यांमधील अप्रामाणिकपणा, गैरव्यवहार, अकार्यक्षमता, आरोपांची चौकशी करण्याचे प्रकार, गुप्तहेर पद्धती, विष प्रयोग करण्याचे प्रकार, गणिकांचे व्यवस्थापन, असे अनेक विषय सूक्ष्म अवलोकने उदाहरणे यांच्या साहाय्याने मांडले आहेत. याशिवाय राज्याची भरभराट, जनतेचे कल्याण साध्य करण्याच्या उद्देशाने शेती, पशुपालन व दुग्धव्यवसाय, छोटे आणि मोठे उद्योग, रोजगार, शिक्षण, आरोग्य, औषण उपाययोजना, कुटुंब व्यवस्था, धार्मिकता, नैतिकता या विषयांवर कौटिल्याने विचार मांडले आहेत.

संदर्भ

K.P.A Menon, "Kautilya on Rajaniti", Nag Publishers, 1998
K.M.Agrawal, "Kautilya on Crime and Punishment", Shree Almora Book Depot Publishing, 1990
V.K.Gupta, "Kautilyan Jurisprudence", B.D.Gupta Publishers, 1987
O.P.GAUBA -Indian Political Thinkers